

СУБ'ЄКТНА СИНТАКСЕМА В КАУЗАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ДІЄСЛОВОМ-ПРЕДИКАТОМ “БУДИТИ”

У статті розглянуто типи суб'єктної синтаксеми в каузативних конструкціях із дієсловом-предикатом “будити”. Визначено інваріант каузатора, проаналізовано можливі варіанти заповнення суб'єктної позиції в каузативних конструкціях.

Ключові слова: суб'єкт, каузатор, каузативна конструкція, каузативна ситуація.

Категорія каузативності у вузькому розумінні трактують як “суб'єктно-об'єктні відношення, за яких суб'єкт спонукає об'єкт виконати дію, що виражена дієсловом” [3, 3]. На граматичному рівні суб'єкт, об'єкт та предикат презентують мінімальну каузативну конструкцію, яка зазвичай відображає одну каузативну ситуацію рівня денотата. Під мінімальною каузативною ситуацією розуміють ситуацію, у якій суб'єкт спонукає об'єкт виконати певну дію або стати носієм певного стану чи ознаки. Ускладнена каузація може презентувати щонайменше дві мікроситуації (з притаманним їм набором учасників), поєднані причиновим зв'язком. Каузативна ситуація стосується позамовного рівня (пропозиції), яка на семантико-синтаксичному рівні представлена каузативною конструкцією, у центрі якої перебуває предикат, виражений каузативним дієсловом.

У пропонованій статті поставлено за мету з'ясувати специфіку суб'єкта каузативної ситуації, інваріантне значення каузатора та його потенційні варіанти у каузативних конструкціях модельованих дієсловом *будити*.

Поняття “суб'єкт” у лінгвістиці трактують неоднозначно. Зокрема, виділяють: *граматичний суб'єкт* (підмет у реченні), *семантичний суб'єкт* (діяч у змістовому плані речення), *логічний суб'єкт* (частина речення

співвідносна із суб'єктом судження), *комунікативний суб'єкт* (тема повідомлення, топік) тощо [8, 497-498]. В українському мовознавстві суб'єкт досліджували переважно з погляду семантико-граматичного як компонент структури речення, що конституює разом із предикатом його предикативне ядро [2], [5]. У радянському мовознавстві вивченню категорій суб'єктності та об'єктності у рамках розробки функціонально-семантичних полів присвячено колективну монографію [6].

У дослідженні каузативних конструкцій терміном суб'єкт позначено ініціатора спричиненої дії, ознаки або стану. На формально-синтаксичному рівні речення поняттю суб'єкт відповідає *каузатор* – підмет речення, де спричинення сконцентроване у каузативному дієслові, що виконує роль присудка. Позицію об'єкта каузативної ситуації на рівні синтаксичної конструкції позначатимемо терміном каузат. Беручи до уваги різне семантичне навантаження предикатних імен та предметних імен, що можуть виступати у ролі суб'єкта речення, вважаємо за необхідне розподілити каузатори на дві групи: 1) суб'єкт, виражений ім'ям предметної семантики; 2) суб'єкт, виражений ім'ям предикатної семантики. На відмінність між суб'єктними синтаксемами з предметним та непередметним (абстрактним, предикатним) значенням у причиново-наслідкових реченнях учені звернули увагу давно. Так, І.Р. Вихованець на прикладі конструкцій *Мати розбудила хлопчика* і *Вибух розбудив хлопчика*, з'ясовує їх семантичну відмінність попри формальну схожість: у другому реченні суб'єкт є дериватом від причинової частини складного речення з причиново-наслідковим зв'язком між частинами *Хлопчик прокинувся, бо вибухнуло* [2, 167].

Оскільки каузативність це вербоцентрична категорія і дієслово несе основне навантаження у вираженні спонукання і примусу з боку каузатора у стосунку до каузата, аналіз суб'єктної складової виявляє різну семантику каузації у реченнях із дієсловом-предикатом *будити*. Дієслово “будити” у своєму основному значенні є лексичним каузативом, у його змісті уже закодована сема каузації із відтінком примусу (*будити* – *примушувати*

прокинутися). Матеріалом до аналізу послужили каузативні синтаксичні форманти із прозових творів української літератури. Аналіз обмежено розглядом конструкцій, де дієслово “будити” вжито у його прямому значенні.

Дослідники каузативності, аналізуючи причинові відношення, відзначають антропоцентричність каузативних відношень. Особа, як *homo sapiens*, здатна свідомо спонукати іншу особу на виконання певної дії або набуття стану, що дає підставу ототожнювати каузатор з агенсом (активним діячем), а каузат із пацієнсом (пасивним діячем). Не можна не погодитись, що осмислена каузація, спрямована на досягнення певного результату, контрольована, цілеспрямована може бути втілена лише істотою, переважно людиною. Тому прототипним виразником суб’єкта каузації буде **каузатор-агенс**. Наприклад: *Вранці Микола розбудив мене і, з відразою киваючи на сонного Грушевича, покликав на вулицю (Р. Андріяшик)*. Каузатор-агенс – це істота, особа, дію, виражену предикатом, характеризують такі параметри: контрольованість, умисність, цілеспрямованість. Каузатор-агенс є типовим виразником суб’єкта каузації, тому його вважаємо інваріантом каузатора. У міру того, як каузативність втрачає якусь із своїх характеристик і позицію суб’єкта виражає каузатор неособа (або взагалі неістота), або йому бракує показників контрольованості чи цілеспрямованості дії, граматичний суб’єкт виявляє все більше розходжень із суб’єктом логічним. Каузативна конструкція у такому випадку виражає ускладнену денотативну ситуацію із кількома мікроситуаціями.

Близьким за значення до каузатора-агенса є суб’єкт, який іменуємо **каузатор-автор**. Ситуація із автором, на відміну від агенса, позбавлена елемента цілеспрямованості. Суб’єкт є істотою, переважно особою, каузативну дію характеризують такі параметри: контрольованість, відсутність умислу і цілеспрямованості. Суб’єктом може бути особа, яка провадить діяльність і здатна спричинити своїми діями щось, що вона, власне, не мала на меті робити. Наприклад: – *Василью! Приїхали! – верещить Володько, аж [Володько] збудив Хведота, а сам з лави, на ноги швидко чоботиська насунув і прожогом у двері (У. Самчук)*. Відсутність умислу простежується із усієї складної макроситуації,

що може складатися із каузуючої мікроситуації (*Володько верещав*) та каузованої мікроситуації (*Хведот прокинувся*). У деяких випадках каузована мікроситуація може бути стисло виражена іменником в орудному відмінку зі значенням інструментальної причини, наприклад: *Він розбудив нас своїм співом*. Аналіз такої каузативної макроситуації як позбавленої умислу і доцільності розглянуто відштовхуючись від відносної незалежності цих дій, кожна з яких має окремий перебіг (*Ми спали, а він співав*), але оскільки час і простір, у межах яких відбувалися дії, був спільним, то одна дія стала причиною іншої. Поділ контрольованої ситуації на умисну та неумисну запропонували Т.В. Булигіна і О.Д. Шмельов досить вдало ілюструючи це на прикладі каузативних ситуацій конструйованих дієсловом “будити” [1, 181-183]. Неумисність спонукання великою мірою залежить від того, чи каузація є контактною або дистантною за своїм значенням. Якщо дія здійснюється у безпосередній близькості із каузатом, коли каузатор свідомий присутності каузата, тоді більша вірогідність умисної каузації, а по мірі віддаленості перебігу каузуючої дії від місця знаходження каузата каузативність буде набирати ознак дистантності, а відтак неумисності та нецілеспрямованості. Докладніше проблеми протиставлення значень дистантної/контактної каузації торкається колектив авторів у фундаментальному дослідженні типів каузативних конструкцій [7, 28-29].

Каузатор-автор може бути виражений істотою, але не завжди особою. Приклади речень із художніх творів із дієсловом-предикатом **будити** відкривають можливі варіанти заповнення суб’єктної позиції представниками світу тварин і птахів, найпопулярнішими із яких є *півень* та *собака*, меншою мірою інші зооніми: *ворон, лелека, комар, джміль, сова, сич, деркач, перепел, горлиця, голуб* тощо. Однак зауважено, що свійські тварин і птахи почасти набувають персоніфікованих характеристик. Деякі з них постійно здійснюють каузацію пробудження, тому вона ніби набуває рис умисної і спланованої, наприклад: *Тоді зарізали півня, останнього в дворі: був він [півень], як годинник, будив раненько, а довелося порішити (В. Барка)*. Такими “розумними

і цілеспрямованими” каузаторами можуть часто бути *кіт* і *собака*, у деяких ситуаціях їх, очевидно, можна віднести до підгрупи агенсів.

Окрім агенса і автора, до суб’єктів, що виражаються іменем предметної семантики із конкретними значенням, належить також **каузатор-інструмент**. Позиція інструмента характеризується такими параметрами – неістота, відсутність контролю та цілеспрямованості дії, вираженої предикатом. Суб’єктом пробудження у ролі інструмента виступають такі лексеми на позначення знаряддя і механізму: *трактор, гармата, пароплав, радіо, сурма, будильник, дзвони, комбайн, агрегат, будильник*. Наприклад: *Перші дві ночі Борозну будили **пароплави** та рибалки, що вдосвіта одчалували на човнах од примітивної дерев’яної пристані внизу, а цю ніч він спав добре (Ю. Мушкетик)*. Хоча каузатор-інструмент є неагентивом, однак він обов’язково пов’язаний із експлікованим або імплікованим агентивним суб’єктом. Зазвичай ситуація із суб’єктом інструментальної семантики не передбачає вираження актуального діяча каузації у межах однієї конструкції, за знаряддям легко розпізнати ініціатора дії. Суб’єкти з значенням знаряддя можуть приховувати: 1) каузатора-агенса (*сурма, дзвони*); 2) каузатора-автора (*трактор, пароплав, комбайн*). У першому випадку каузатор-інструмент це, на нашу думку, метонімічний тип представлення агенса, оскільки трансформація конструкцій із усуненням знаряддя з позиції суб’єкта і появою діяча (*сурмач, дзвонар*) у ролі каузатора буде відображенням тотожної денотативної ситуації. Неумисний каузатор (автор) виявляється у діях, що випадково спричиняють чиєсь пробудження. Інструмент тут є невластне інструментом каузації, а знаряддям виконання іншої діяльності (пароплав – щоб пересуватись по воді, комбайн – щоб збирати врожай), що супроводжується звуковими ефектами, які стають причиною пробудження каузата. Каузатор-інструмент, незважаючи на свою предметність, є досить віддаленим від прототипного каузатора-агенса, і тому має потенціал до стислового представлення кількох предикатів у рамках однієї монопредикативної, але поліпропозитивної конструкції типу *Трактор розбудив мене*, що конденсує

складнопідрядне речення із причиново-наслідковим зв'язком: *Я прокинувся, бо почув шум трактора.*

Каузативність із предметним конкретним суб'єктом протиставлена суб'єкту з абстрактним непередметним значенням. Такі каузатори належать до класу предикатних імен. Це переважно віддієслівні або відприкметникові деривати, хоча сюди належать і непохідні з сучасного погляду словоформи. І.Р. Вихованець, виділяючи предикати дії, процесу, стану, якості, локативні та кількості, визначає специфіку заповнення суб'єктної позиції предикатними словами-іменниками, що призводить до семантичного ускладнення простого речення [2, 161-166]. О.В. Падучева пропонує таку схему тлумачення відпредикатних імен: дія, подія, процес, стан, якість [4, 21]. Враховуючи особливості класифікаційних схем і прилаштовуючи їх до конструкцій із каузативними дієсловом “будити”, каузацію виражену згорнутим предикатом у ролі суб'єктної синтаксеми членуємо на такі підтипи: подія, процес, стан. Каузатори із таким значенням умовно об'єднаємо під назвою **каузатор-причина**. Предикатна синтаксема із семантикою події позначатиме дію, що відбулась, трапилась або мала місце. Події характерна пов'язаність із різними типами логічних суб'єктів: автор (*крик*), інструмент (*телефонний дзвінок*). У деяких випадках подія є результатом неконтрольованих або стихійних подій (*вибух, спалах блискавки*), але велика їх кількість все ж вказує на безпосереднього або опосередкованого автора – особу або осіб (*брязкіт зброї, шепіт, тютюновий дим*), хоча вдалось віднайти кілька випадків, коли предикатний суб'єкт вказує на дії каузата (*думка, інстинкт, внутрішній поштовх*). Каузатор-подію, де ситуація виражає відношення автокаузації, пропонуємо іменувати **каузатор-імпульс**, наприклад: *Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину (Ю. Яновський)*. У опрацьованих творах художньої літератури ужито такі предикатні імена на позначення подій із семантикою спричинення: *крик, дотик, поштовх, поцілунок, погляд, думка, стук, грюк, гук, постріл, шум, шелест, гудок, дзвінок, вибух, спалах, дим, гар, чад*. Наприклад: *Ранком Шворня розбудив телефонний*

дзвінок (В. Симоненко). Процес позначає діяльність, що розгортається динамічно за участі активного діяча або без нього, і характеризується тривалістю або повторюваністю (*благання, брязкіт, галас, гамір, гармидер, голосіння, гомін, гуркіт, кашель, перегуки, пестоці, плач, регіт, розмова, спів, стогін, стукіт, тупіт, туркіт, шипіння*). Наприклад: **Гомін і крики розбудили мене** (Ю. Мушкетик). Досить важко у деяких випадках провести чітку межу між предикатним-іменником на позначення процесу і події, оскільки вони об'єднані під спільним знаменником – дія. До каузаторів із значенням дії вважаємо за потрібне зарахувати імена, що позначають дії природи, різноманітні стихійні процеси такі як: *вітер, дощ, сонце, гроза, буря, громовиця*. Наприклад: *Тиху Сіверянську вулицю в Чернігові тільки зрідка будили **бурі*** (Л. Смілянський). На відміну від них, суб'єктна синтаксема з значенням стану виражає ознаку внутрішнього або зовнішнього характеру. Зовнішній стан виражають такі предикатні імена як *холод, мороз, спека, а внутрішній стан – неспокій, тривога, біль*. Каузатор із значенням стану пропонуємо називати **каузатор-фактор**.

Запропонована модель групування суб'єктів-каузаторів за типами не виявляє усіх тонкощів семантики каузативності, однак є спробою розібратись із значним розмаїттям лінгвістичних проявів у каузативних конструкціях її головного учасника – каузатора. Дослідження спирається на триєдину модель аналізу суб'єкта – єдність форми, змісту і функцій. Отже, каузатор виявляє ознаки граматичного плану, семантичного та логічного. Суб'єктні синтаксеми виявляють значну відмінність та варіативність залежно від заповнення їх іменами предметної або предикатної семантики. Прототипним варіантом є каузатор-агенс, суб'єкт-особа у позиції підмета двоскладного речення. Інші типи каузаторів (автор, інструмент, причина, імпульс, фактор), виявляючи різний ступінь віддаленості від інваріантного значення, ускладнюють каузативність, і водночас ослаблюють власне каузативне значення набуваючи певних відтінків. Вони є периферійними засобами представлення каузативних відношень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 574с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
3. Наумова И.А. Глаголы с каузативным значением в современном английском языке и исторические предпосылки их образования: Автореф. канд. филол. наук. – М., 1967. – 20 с.
4. Падучева Е.В. Отпредикатные имена в лексико-графическом аспекте // НТИ, Сер. 2., 1991, № 5. – С. 21-31.
5. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища школа, 1986. – 175 с.
6. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность / А. В. Бондарко (отв. ред.) и др. – СПб.: Наука, 1992. – 304 с.
7. Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив / Отв. ред. А.А. Холодович. – Л.: Наука, 1969. – 311 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Igor Kuchman

SUBJECT SYNTAXEME IN CAUSATIVE CONSTRUCTIONS WITH VERB-PREDICATE “WAKE UP”

The article deals with types of subject syntaxeme in causative constructions with verb-predicate “wake up”. It defines invariant causer and analyzes possible variants of subject position in causative constructions.

Key words: subject, causer, causative construction, causative situation.